

В. В. Хрустальова,
к. е. н., доц. кафедри економ. теорії та конкурентної політики
Київський національний торговельно-економічний університет
Л. П. Мамічева,
к. е. н., редактор, АТ "ЕкспресІнформ"

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО НАПРЯМУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

V. Khrustalova,
Ph.D in Economics, Associate Professor, Department of Economic Theory and Competition Policy,
Kyiv National University of Trade and Economics
L. Mamicheva,
Ph.D in Economics, editor of IA JSC "Expressinform".

THE DEVELOPMENT OF SOCIAL DIRECTION OF UKRAINE ECONOMIC THOUGHT AT THE END OF XIXTH — BEGINNING XXTH CENTURIES

Стаття присвячена дослідженню соціальних аспектів економічних досліджень представників української економічної думки кінця ХІХ — початку ХХ ст. П. Струве, М. Туган-Барановського та інших, що знайшло своє відображення у спробах отримання об'єктивного наукового знання щодо розвитку суспільства у єдності всіх його складових.

The article investigates the social aspects of economic research of representatives of Ukrainian economic thought of late XIX — early XX century such as P.Struve, M. Tugan-Baranovsky and others. It was reflected in attempts to obtain objective scientific knowledge of the development of society in the unity of all its components.

Ключові слова: еволюційна концепція економічного розвитку, німецька історична школа, маржиналізм, марксизм, соціально-історичний напрям, етатизм, моністичний метод, трудова теорія вартості, психологічна теорія цінності, номіналістична теорія грошей, синтез трудової теорії вартості і теорії граничної корисності.

Key words: evolutionary concept of economic development, the German historical school, marginalism, Marxism, social-historical trend, etatism, monistic method, the labor theory of value, a psychological theory of value, nominalism, the synthesis of the labor theory of value and the marginal utility theory.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розвиток української суспільно-економічної думки у період кінця ХІХ — початку ХХ ст. відзначається різноманітністю течій і напрямів, багатством економічних ідей та визначними здобутками, що не тільки піднесли її у ці роки на рівень світової, передусім західноєвропейської, економічної науки, а й вагомо збагатили останню. Але разом з тим розвиток економічної думки в Україні в цей період мав ряд своїх особливостей, зокрема, незавершеність формування окремих шкіл та напрямів, необхідність подолання впливу народництва, триваліший період виходу з кризи класичної політичної економії [1, с. 14]. Одночасно характерною ознакою української економічної думки в цей період було врахування впливу на економіку позаекономічних чинників — політичних, соціальних та морально-етичних [2, с. 487]. Слід зазначити, що теоретичне осмислення економічних реалій кінця ХІХ — початку ХХ ст. на основі певних методологічних підходів до аналізу соціальних процесів обумовило становлення самостійного напрямку економічних досліджень — соціального.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Повернення до національної економічної спадщини, осмислення її останнім часом набуває все більшої актуальності. Розуміння необхідності висвітлення реальної картини історії української економічної думки на засадах неупередженого аналізу із застосуванням методоло-

гічних досягнень сучасності не викликає сумніву. Серед головних дослідників цієї тематики — відомі науковці Л. Горкіна, В. Базилевич, П. Леоненко, Т. Дерев'янкін, С. Злупко, В. Сікора, А. Вернигора, Т. Гайдай, В. Гринчуцький, І. Коропецький, А. Корнійчук, Н. Татаренко, Ю. Ущатовський, В. Фещенко та ін. На наш погляд, у працях по економічній думці України кінця ХІХ — початку ХХ ст. основні аспекти розвитку соціального напрямку не знайшли достатнього розвитку, а також відсутність у сучасних наукових джерелах цілісного аналізу становлення соціального напрямку української економічної думки в кінці ХІХ — на початку ХХ століть.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідити розвиток економічної думки в Україні наприкінці ХІХ — початку ХХ століття на основі аналізу нового самостійного напрямку економічних досліджень — соціального, роль якого полягає у спробах отримання об'єктивного наукового знання щодо розвитку суспільства у єдності всіх його складових.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Розвиток політичної економії в Україні, так само як і в Росії, наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. мало багато спільних рис із розвитком її в країнах Західної Європи. Ця спільність, обумовлена однаковими соціально-економічними процесами, пов'язаними з утвердженням панування монополій, знайшла своє вираження в характері й

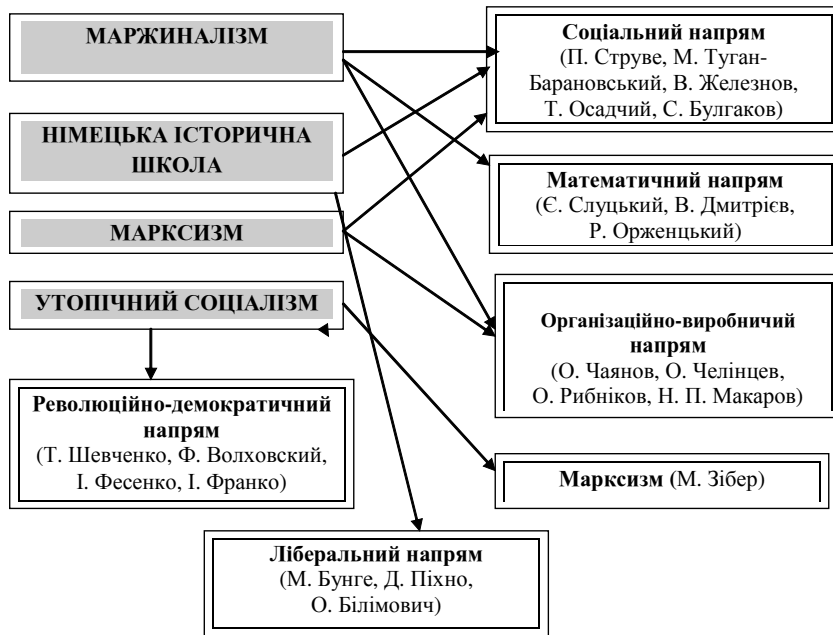

Рис. 1. Основні напрями в економічній думці України наприкінці XIX — початку XX ст. та їх зв'язок з надбаннями світової економічної думки

змісті еволюції політичної економії, у методах вивчення економічної дійсності, у більш тісному взаємовпливі економічних ідей і теорій вчених різних країн.

Наприкінці XIX — початку XX ст. для більшості економістів стає характерним визнання "кризи" у політичній економії. Так, професор Миклашевський О. писав, що даний період "застає політичну економію в стані неуживного хаосу" [3, с. 57].

Як і на Заході, політична економія України характеризується відсутністю єдності, наявністю багатьох шкіл і напрямків. Відомий вчений П. Лященко зазначає, що теоретичні розбіжності у визначенні, трактуванні і методах політичної економії поділяють усіх тогочасних представників цієї науки на дві непримиренні по змісту течії. З одного боку, "індивідуалістично-психологічна, неісторична за своєю сутністю, чисто абстрактна, іноді математична за методами, з абстрактним характером законів і висновків; вона (прим. ред. — течія) подана різноманітними розгалуженнями — психологічною, австрійською, математичною, англо-американською школами". З іншої сторони, "протилежний йому економічний напрям, історичний за своїм змістом і методом, що засновується на об'єктивно-соціальної точці зору в розгляді економічних явищ. Закінчену і безпосередньо наукову систему цей напрям одержує у марксизмі" [4, с. 8].

При визначенні особливостей української економічної думки слід зауважити, що головною її відмінністю є соціальна спрямованість дослідження. При розгляді економічного розвитку основна увага більшості представників вітчизняної економічної думки зосереджувалася на еволюційній концепції економічного розвитку, на спадковості економічних форм з урахуванням особливостей розвитку українського господарського життя. При цьому слід зауважити, що в цей час також мали місце певні економічні погляди, що стосувалися революційних форм перетворення суспільства. Але останні не отримали достатнього розвитку в економічній думці України як самостійні економічні концепції, оскільки існували більше в межах суспільно-політичних поглядів, чи були пов'язані з розповсюдженням та популяризацією марксизму в українській суспільно-економічній думці.

При самотутності та оригінальності досліджень вітчизняних науковців кінця XIX — початку XX ст. ми можемо чітко дослідити вплив найпоширеніших у ті часи західних економічних напрямків та течій. Так, на соціальну спрямованість досліджень П. Струве, М. Туган-Барановського справив вплив соціальний напрям німецької історичної школи, а також таких шкіл як маржиналізм та марксизм. Вплив ідей маржиналізму ми можемо дослідити

ти у працях Є. Слуцького, В. Дмитрієва, Р. Орженцького, внесок яких пов'язаний з розвитком застосування математичних методів при дослідженні економічних процесів та явищ; у становленні та розвитку організаційно-виробничого напрямку, пов'язаного з іменами О. Чайнова, О. Челінцева, О. Рибнікова та інших.

Отже, схематично можливо означити основні напрями та їх зв'язок з надбаннями світової економічної думки, що сформувалися наприкінці XIX — початку XX ст. в економічній думці України (рис. 1).

Розвиток української економічної думки наприкінці XIX — початку XX ст. характеризується наявністю багатьох шкіл у політичній економії, багатством ідей і теорій, значними досягненнями в області економічної науки.

У період, що аналізується, особливе місце в українській економічній науці займає соціальний, або як його ще називали — соціально-історичний напрям, який представлений в літературі працями таких значних діячів як П. Струве, М. Туган-Барановський, В. Железнов, Т. Осадчий, С. Булгаков, М. Соболев, О. Миклашевський, В.А. Косинський і ін. На Заході найбільше значними представниками цього напрямку були Г. Шмоллер, Р. Штольцман, Р. Штаммлер, Ф. Петрі, А. Дитцель, А. Аммон.

Слід зазначити, що вплив німецької історичної школи на економічну думку України був дуже значним. П. Струве у своїй роботі "Історичне введення в політичну економію" пише про те, що головним напрямком економічної науки останньої чверті XIX — початку XX в. був "катедер-соціалізм", що зародився в Німеччині [5, с. 5—9]. На наш погляд, не випадково саме німецька історична школа зробила настільки істотний вплив на розвиток економічної думки України і в остаточному підсумку під її впливом складається соціальний напрям.

В Україні, як і в Росії, незважаючи на спізніле знищення кріпосного права, загальну відсталість і тривалість залишків кріпосництва вже в капіталістичну епоху, розвиток капіталістичних відносин у 1870—1890-ті роки, як і в Німеччині, йде швидкими темпами. Розвиток машинної капіталістичної техніки в окремих галузях промисловості починається ще до 1861 р., в інших — у 1860—1870-х роках, але до 90-х років відбувається остаточна перемога капіталістичної фабрики. Так само як і в Германії, перехід до капіталістичного виробництва після 1861 р. прискорив концентрацію і централізацію капіталу, сприяв перемозі найбільше досконаліх фабрик, що витиснули дрібні підприємства. Відбувається процес формування промислового пролетаріату, основною базою для якого служить безземельне і малоземельне селянство. Природно, що в такій складній період з'являються представники вітчизняної інтелігенції, які бачили вирішення найважливіших соціальних і політичних задач, розв'язання суспільних протиріч через реформи. Представники соціального напрямку вважали, що в сфері соціальної й економічної політики головна роль повинна належати державі. Для ідеології багатьох із них характерний дуже своєрідний етатизм. Так, видатний представник соціального напрямку П. Струве був переконаний у тому, що основна функція держави полягає у здійсненні реформ, і тільки реформи дозволять зберегти і збагатити досягнення культури і господарства. Тобто основний принцип соціального напрямку — це сильна держава, що здійснює прогресивні реформи.

Особлива популярність соціального напрямку в цей період пояснюється тим, що концепції його представників, стверджували неминучість і прогресивність товарно-капіталістичних відносин в економіці, які більше відповідали новій капіталістичній епосі, ніж теорії народників. Водночас цей напрям висунув на порядок денний актуальне питання "про причини... багатства і бідності", зосередився на дослідженні суспільних процесів і явищ, звернув увагу суспільства на необхідність вживання заходів проти суперечностей існуючого економічного ладу, вказавши відповідний реформістський шлях.

Соціальний напрям відрізняє відмова від єдиного, моністичного методу, відкритий перехід на позицію об'єднання самих різних методів економічного аналізу. Його представники погоджували окремі положення марксизму з поглядами школи соціальних політиків і неокантианців, але це не є свідченням їх теоретичної "всезданості". Напроти, це дало можливість розширити і збагатити дослідження своїх попередників.

Визначаючи політичну економію як науку, що вивчає господарську діяльність у сфері виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, представники соціального напрямку велику увагу приділяють суспільним відносинам людей, що виникають у межах цієї діяльності й "аналізують їх у процесі їхнього історичного розвитку". Тобто соціально-історичний момент стає основним аспектом досліджень.

Звертаючись до вивчення традиційних проблем економічної науки, соціальний напрям пропонує нове і несподіване їхнє рішення. У розробці теорії цінності її представник М. Туган-Барановський, стоїть на позиції синтезу трудової теорії вартості і психологічної теорії цінності, вважаючи, що сфера "чисто" економічних явищ повинна бути доповнена психологічними мотивами, без яких неможлива єдина теорія цінності.

Що стосується теорії грошей, то тут розробки П. Струве і М. Туган-Барановського стали зразком номіналістичної теорії грошей. Цінність їхніх досліджень полягає в тому, що була підведена теоретична база під критичку системи золотого монометалізму й обгрунтована необхідність створення основ раціональної грошової політики.

Особливої уваги заслуговує теорія розподілу прибутків, у якій знайшов свій відбиток соціальний метод німецької школи. Представниками соціального напрямку проблема розподілу ставиться не як чисто технічна проблема, а як проблема соціальна. Вони врахували і глибоко досліджували соціально-класовий аспект даної проблеми, спрямовуючи при цьому до розгляду її в контексті аналізу динаміки соціально-економічного розвитку суспільства.

Представники соціального напрямку стали прямими послідовниками німецької історичної школи (незважаючи на те, що деякі з них, наприклад, В. Косинський, по ряду питань були прихильниками класичної школи). По багатьом питанням методологічного і теоретичного плану вони стояли на позиціях німецької школи. Це з одного боку. З іншого, соціальний напрям виникає під впливом марксизму.

Головні представники соціального напрямку — "легальні марксистки" — П. Струве, М. Туган-Барановський, С. Булгаков, С. Франк і ін. — внесли істотний внесок у поширення економічної теорії марксизму й аналізу шляхів економічного розвитку України і Росії. Правомірно стверджувати, що "легальні марксистки" своїми працями сприяли розвитку марксизму в цілому ряді питань, починаючи від теорії цінності та закінчуючи теорією економічної кон'юнктури. Праці М. Туган-Барановського по історії промислових криз в Англії (1894 р.) [6] і книга "Російська фабрика у минулому і сучасному" (1898 р.) не мали аналогів у світовій економічній літературі і по праву можуть вважатися гордістю вітчизняної науки.

Соціальна спрямованість праць П. Струве, зокрема, пов'язана з аналізом мотивації господарської діяльності. Він зібрав багатий матеріал для цього аналізу. Ще в 1900 р. П. Струве виступив за перегляд деяких традиційних проблем і положень політичної економії, вказуючи на важливість мотиваційного аспекту господарської поведінки: "Для політичної економії як науки про об'єктивні явища сучасного мінового господарства немає ніякої іншої закономірності, крім тієї, що "базується на тотожних діях індивідів"... , що керуються господарськими мотивами; немає ... (і не може бути) ніякої вихідної крапки, крім "мотивації" господарських дій. Всі об'єктивні явища так званого "народного господарства" суть об'єктивації цих тотожних дій і їхньої вільної гри" [7, с. 94].

Ці ідеї П. Струве докладно розвинув у своїй роботі "Господарство і ціна" (1913 р.), де він переглянув традиційне трактування цінності й інших економічних категорій, акцентуючи увагу на їхньому суб'єктивно-психо-

логічному характері: первинною категорією була суб'єктивна господарська цінність, із якої він виводив цілу низку понять, що складають зміст політичної економії, основою якої повинна стати ціна, що, за його словами, і абстрактно є основною економічною (міжгосподарською) категорією, із якого будується вся економічна дійсність [7, с. 94].

"Психічні акти оцінки", за словами П. Струве, реалізуються в цінах, в окремих мінових актах. Кожний випадок ціни складає конкретне і цілком індивідуальне явище емпіричної дійсності, що і складається з множини таких явищ. З індивідуальних цін складаються типові цінності, тобто найбільш часті випадки ціни, що запам'ятовується в розумі спостерігача як факт довіду; вона будується не з точки зору потреб, смаків, інтересів, думок одного суб'єкта, а з точки зору загальної думки; така оцінка повинна виражати "загальну оцінку", а тому вона є "не суб'єктивне судження, а об'єктивна експертиза" [7, с. 106]. Так об'єктивуються окремі мотиви, потреби й інтереси окремих покупців і продавців, так утворюється об'єктивна господарська цінність.

Природно, що з цього погляду цінність зовсім не управляє цінами, що поняття "цінність" як щось відмінне від ціни, від неї незалежне, що її визначає, є лише "метафізичне подвоєння" категорії ціни. Цінність є лише норма, що регулює ідеальне співвідношення між благами в процесі обміну, а тому не має відношення до реальних психологічних актів оцінки, що заходяться в основі ціни. "Ціна є факт. Скажемо так: ціна є поняття реального мінового відношення між благами, що обмінюються, є реалізоване мінове відношення. Цінність є норма. Скажемо так: цінність є поняття ідеального або належного співвідношення між благами в процесі обміну" [7, с. 111]. Це ідеальне співвідношення реалізується в цінах, а тому реальним об'єктом політичної економії і повинна бути ціна як результат перетину всіх індивідуальних мотивів господарської діяльності. Психологічна теорія цінності тим самим одержує об'єктивне тлумачення і стає основою розуміння всіх господарських процесів, що відбуваються в суспільстві, що "покояться" на мотивації господарських дій і їхньої вільної гри.

Суб'єктивні цілі учасників господарського процесу об'єктивуються при сукупних діях індивідів, спочатку різноспрямованих, а потім тих, що набувають дедалі більш визначеного напрямку, якій можна розглядати як загальну внутрішню ціль господарської діяльності. П. Струве розумів, що подібна об'єктивація досяжна лише при злитті господарства і суспільства, а тому поряд з економікою вільної конкуренції він сформулював ідею "товариство-господарство" або "держава-господарство" (держава як "організація порядку", на його думку, існувала і буде існувати завжди). Проте він відносив таку організацію до майбутнього, стверджуючи, що "держава-господарство" і є проєктована соціалістами модель "держави майбутнього".

Слід зазначити, що найбільш послідовним і відомим дослідником серед представників соціального напрямку був М.І. Туган-Барановський. Почавши наукову діяльність із спроби примирення трудової теорії вартості і теорії граничної корисності австрійської школи, він неухильно розвивав свої висновки на основі як марксистської економічної теорії, так і найбільше цінних досягнень немарксистської теорії.

Ще в юнацькі роки, вивчаючи різноманітні політико-економічні доктрини і соціалістичні вчення, М.І. Туган-Барановський дійшов до думки, що протилежність ряду цих доктрин уявна, що насправді вони взаємно доповнюють одна одну. Ця ідея вдалася йому настільки привабливою, що він присвятив велику частину життя саме "очищенню" різного роду доктрин від того, що їм заважає бути цілісними. Вирішальну роль у формуванні його світогляду зіграли роботи озасновників наукового соціалізму. Водночас ученого варто віднести скоріше до лібералів, що пройшли еволюцію від марксизму до лібералізму. Найбільш значним досягненням в його політекономічному вченні є теорія цінності і розподілу.

М. Туган-Барановський запропонував економістам враховувати такий чинник, як загальнолюдська моральність, основний принцип якої — рівноцінність кож-

ної людської особистості. Моральні та етичні начала дають змогу будувати економічну науку не з погляду тієї чи іншої соціальної групи, а з погляду інтересів людини взагалі. Вчений у праці "Основи політичної економії" [8, с. 54] поділив теоретичну політичну економію на абстрактну і конкретну. Абстрактна політична економія досліджує загальні причинно-наслідкові зв'язки народного господарства, його історію та напрями розвитку. Конкретна політична економія описує, класифікує і пояснює конкретні типи народногосподарських явищ, регулюючи роль держави.

Аналізуючи кризу економічної теорії, він зазначав її розгалуження на три основні напрями: перший — захищає нерегульований товарно-господарський лад (класична політична економія і маржиналізм австрійської та математичної економічних шкіл); другий — пропагує соціалістичну ідею як антипод першого (ортодоксальна марксистська політична економія); третій — намагається зберегти товарно-господарський лад, для чого пропонує посилити державне втручання в економічне життя (історична і соціально-економічна школи). Ці основні напрями розвитку економічної науки та відповідні їм школи, на його думку, виникли як альтернативні й розвиваються у конфронтації одна з одною.

За його думкою, раціональне ведення господарства потребує об'єднання в єдиному синтезі трудової теорії вартості і теорії граничної корисності: "Обидві теорії..., що виключають взаємно одну одну, знаходяться в дійсності в повній гармонії одна з одною. Обидві теорії досліджують різноманітні сторони того самого господарського процесу оцінки. Теорія граничної корисності з'ясувала суб'єктивні, трудова теорія — об'єктивні чинники господарської цінності" [8, с. 49]. Особливо цінним представляється М. Туган-Барановському аналіз австрійської школи, що характеризується монізмом прийнятою точці зору: "Велика заслуга нової теорії полягає в тому, що вона об'єднує назавжди покірливі суперечки про цінність, давши повне і вичерпне пояснення всім явищам процесу оцінки, виходячи з одного основного принципу" [8, с. 40].

ВИСНОВКИ

Отже, можна зазначити, що розвиток української економічної думки наприкінці XIX — початку XX ст. характеризується наявністю багатьох шкіл у політичній економії, багатством ідей і теорій, значними досягненнями в області економічної науки.

Це було обумовлено тим, що формування капіталістичних відносин в Україні в наприкінці XIX — початку XX ст. було пов'язано з ускладненням соціальних питань в суспільстві, які загальноекономічні науки не могли розв'язати традиційними підходами. Тому теоретичне осмислення економічних реалій даного періоду на основі певних методологічних підходів до аналізу соціальних процесів обумовило становлення нового самостійного напрямку економічних досліджень — соціального.

Саме соціальний, або як його ще називали — соціально-історичний напрям займає особливе місце в економічній науці того часу, роль якого полягає у спробах отримання об'єктивного наукового знання щодо розвитку суспільства.

Представники соціального напрямку зробили значний крок вперед у порівнянні з німецькою школою. І, якщо розглядати соціальний напрям в Німеччині, ми враховуємо умовність останнього в силу відсутності в нього закінченої економічної концепції, то щодо українського напрямку можна сказати, що ми маємо особливий напрям, що дає нове бачення основних економічних проблем.

Представники соціального напрямку в економічній думці України кінця XIX — початку XX ст. намагалися об'єктивно проаналізувати розвиток суспільства у єдності всіх його складових. Як приклад зазначеної тези, ми можемо навести узагальнюючий підхід, що базується на синтезі концепцій трудової теорії вартості і теорії граничної корисності.

Для представників соціального напрямку було притаманним дослідження історичних та економічних процесів, як об'єднаних загальною методологічною осно-

вою, використання цивілізаційного еволюційного підходу (шлях реформ) суспільного розвитку, а також дослідження впливу на економічний розвиток політичних, соціально-культурних, морально-етичних факторів, що створило передумови для розвитку економічної думки України у новому напрямку, визначивши її специфіку та своєрідність. Зазначені аспекти дослідження розкривають перспективи нових напрямів у дослідженні вітчизняної економічної думки, що дозволить знайти їй гідне місце у скарбниці світової економічної думки.

Література:

1. Історія економічних учень: підручник: у 2 ч. / В.Д. Базилевич, П.М. Леоненко, Н.І. Гражевська, Т.В. Гайдай; за ред. В.Д. Базилевича. — 4.2. — 2-е вид., випр. — К.: Знання, 2005. — 567 с.
2. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку XX ст.: навчальний посіб. / В.В. Козюк [та ін.]; за ред. В.В. Козюка, Л.А. Родіонової. — К.: Знання, 2011. — 566 с.
3. Обмен и экономическая политика / Миклашевский А. — Юрьев-Дерпт: Тип. К. Маттисена, 1904. — 498 с.
4. Лященко П.И. Социальная экономия сельского хозяйства. Основные элементы экономики сельского хозяйства: в 2 т. — М.; Л., 1930. — Т. 1. — С. 379.
5. Струве П.Б. Историческое введение в политическую экономию [Текст]: лекции, читаемые на эконом. отд. Института технического ин-та Императора Петра Великого в 1912—1913 уч. году / П. Струве. — 2. изд. — Петроград: Изд. кассы взаимопомощи студ. Петроградского политехнического ин-та Императора Петра Великого, 1916. — 165 с.
6. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М.И. Туган-Барановский; науч. ред. Т.И. Деревянкин; вступ. ст. Л.П. Горкина; НАН Украины, Объед. ин-т экономики. — 2-е изд., совершенно перераб. — К.: Наукова думка, 2004. — 368 с.
7. Струве П.Б. Избранные сочинения. — М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1999. — 472 с.
8. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. — Пг.: Право, 1917. — 540 с.

References:

1. Bazylevych, V.D. Leonenko, P.M. Hrazhevs'ka, N.I. and Hajdaj, T.V. (2005), *Istoriia ekonomichnykh uchen* [History of economic studies], Znannia, Kyiv, Ukraine.
2. Kozziuk, V.V. (2011), *Istoriia ekonomiky ta ekonomichnoi dumky: vid rannikh tsyvilizatsij do pochatku XX st.* [History of Economics and Economic Thought: from the earliest civilizations to the early twentieth century.], Znannia, Kyiv, Ukraine.
3. Myklashevskij, A. (1904), *Obmen y ekonomycheskaia polytyka* [Currency and Economic Policy], Typ K Mattysena, Russia.
4. Liaschenko, P. Y. (1930), *Sotsyal'naia ekonomyia sel'skoho khoziajstva. Osnovnye elementy ekonomyy sel'skoho khoziajstva* [Social economy in agriculture. The main elements of economics of agriculture], Moscow, Russia.
5. Struve, P.B. (1916), *Ystorycheskoe vvedenye v polytycheskuiu ekonomiyu* [Tekst]: lektsyy, chytaemye na ekonom. otd-nyu Polytekhnicheskoho yn-ta Ymperatora Petra Velykoho v 1912—1913 uch. hod. [A Historical Introduction to Political Economy: lectures given at the economy. fin-nii Polytechnic Inst Emperor Peter the Great in 1912—1913 uch. Year], Yzd. kassy vzaymopomoschy stud. Petrohradskoho polytekhnicheskoho yn-ta Ymperatora Petra Velykoho, Petrohrad, Russia.
6. Tugan-Baranovskij, M.Y. (2004), *Promyshlennye krizysy. Ocherk yz sotsyal'noj ystorry Anhlyy* [Industrial crises. Sketch of the social history of England], 2-d ed., Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.
7. Struve, P.B. (1999), *Yzbrannyye sochyneniya* [Selected Writings], ROSSPEN, Moscow, Russia.
8. Tugan-Baranovskij, M.Y. (1917), *Osnovy polytycheskoj ekonomyy* [Principles of Political Economy], Pravo, Petrohrad, Russia.

Стаття надійшла до редакції 28.09.2014 р.